

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376с.
2. Коменский Я. Материнская школа / Я. Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / под ред. А. Пискунова. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 1982. – С. 201–242.
3. Коменский Я. Великая дидактика / Я. Коменский // Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / под ред. А. Пискунова. – М. : Педагогика, 1982 – Т. 1. – 1982. – С. 11–200.
4. Лордкипанидзе Д. Ян Амос Коменский / Д. Лордкипанидзе. – Тбилиси, 1969.
5. Лучкевич В. Коменіана в українській педагогічній історіографії (друга половина ХХ століття) / В. Лучкевич. – Дрогобич, 2009. – 19 с.
6. Медынский Е. Принцип природосообразности воспитания в истории педагогики / Е. Медынский // Советская педагогика. – 1956. – № 8. – С. 7–11.
7. Мітюров Б. Педагогічні ідеї Я. Коменського в Україні / Б. Мітюров. – К., 1971.
8. Науменко Ф. Ян Амос Коменский и педагогика братских школ Украины / Ф. Науменко. – Л., 1971.
9. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
10. Федяєва В. Семейна педагогіка : [хрестоматія] / В. Федяєва. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – Т. 2. – 2007. – 448 с.

УДК 373.3(477.87)«45/50»

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ШКОЛАХ ЗАКАРПАТТЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1945–1950 рр.)

Фізеші О.Й., д. пед. н., доцент,
декан педагогічного факультету,
доцент кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти
Мукачівський державний університет

У статті порушено проблему ідеологізації змісту початкової освіти в перші роки приєднання Закарпаття до складу Радянської України. Завдяки аналізу архівних джерел, навчальних планів початкових шкіл, нормативно-розпорядчих документів відстежено процес відходу в змісті освіти від європейських освітніх традицій, притаманних дорадянському періоду, мовних та етнокультурних особливостей краю.

Ключові слова: *початкова освіта, зміст освіти, ідеологізація змісту освіти, навчальний план, Закарпаття.*

В статье затронута проблема идеологизации содержания начального образования в первые годы присоединения Закарпаття в состав Советской Украины. Благодаря анализу архивных источников, учебных планов начальных школ, нормативно-распорядительных документов отслежен процесс ухода в содержании образования от европейских образовательных традиций, присущих в досоветском периоде, языковых и этнокультурных особенностей края.

Ключевые слова: *начальное образование, содержание образования, идеологизация содержания образования, учебный план, Закарпатье.*

Fizeshi O.Y. THE INDOCTRINATION OF THE CONTENT OF PRIMARY EDUCATION IN THE TRANSCARPATHIAN SCHOOLS OF THE SOVIET PERIOD (IN 1945–1950 YEARS)

In this article, the author has studied the problem of the indoctrination of the content of primary education in the first years of the accession of Transcarpathia to the Soviet Ukraine. Based on the analysis of archival sources, the curriculum of primary schools, regulatory and administrative documents the author in the content of education has tracked the process of rejection from the European educational traditions (which here were inherent in pre-Soviet period), from linguistic or ethnocultural peculiarities of this edge.

Key words: *primary education, content of education, indoctrination of the content of education, curriculum, Transcarpathia.*

Постановка проблеми. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., прийнята за підсумками Форуму міністрів освіти Європи «Школа ХХІ століття: Київські ініціативи» (2011 р.), утверджує позицію держави щодо створення єдиного європейського освітнього простору «від дитячого садка до університету».

Початкова школа в цьому ряді завжди відігравала роль фундаменту системи національної освіти. Відповідно, актуальність дослідження зумовлена необхідністю підвищення якості початкової освіти, забезпечення умов для початкового навчання в контексті національної культури, рідномовного середовища з опорою на загальнолюдські

цінності; особливостями розвитку початкової школи полікультурного регіону в умовах єдиної державної освітньої політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичною базою дослідження є сучасні концептуальні підходи до реформування початкової школи В. Бондаря, О. Савченко, Н. Бібік, А. Цимбалару та ін. Проблеми вдосконалення організації, змісту навчання в початковій школі розкрито також Т. Байбарою, М. Вашуленком, І. Гудзик, Н. Кічук, Н. Коваль, Л. Кочиною, С. Мартиненко, О. Масол, Л. Прищепою, В. Тименком, О. Хорошковською та ін. Розвиток освіти Закарпаття відображено у розвідках науковців краю А. Бондаря, В. Гомонная, А. Ігната, М. Талапканича, В. Росула, М. Кляп, П. Стрічика, Ч. Фединець, В. Химинця, П. Ходанича та ін.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні особливостей процесу ідеологізації змісту початкової освіти в перші роки приєднання Закарпаття до Радянської України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Закарпатські землі в період Другої світової війни входили до складу Угорщини (1939–1944 рр.), а в довоєнний період – до складу Чехословаччини (1919–1938 рр.), Австро-Угорщини (до 1919 р.). Наприкінці війни на території Закарпаття виникло своєрідне перехідне державне утворення Закарпатська Україна, яке проіснувало до 22 січня 1946 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР було утворено Закарпатську область у складі УРСР із центром у м. Ужгороді. Формування початкової школи відбувалося в умовах тоталітарного контролю державою за соціально-економічним (колективізація, планова економіка, соціальна рівність, «інтернаціоналізм»), демографічним (трудова міграція, етнічні чистки, русифікація, мовна асиміляція), суспільно-політичним (однопартійність, формування ідейної людини), культурним («масовість» культури, контроль за формуванням комуністичної свідомості) життям Закарпатською краєм.

Злука Закарпаття з Радянською Україною призвела до перебудови системи освіти регіону за прикладом радянської школи. Основною ознакою радянської школи була її цілеспрямованість, що для закарпатських шкіл означало переорієнтацію виховних та ціннісних ідеалів відповідно до нормативних доктрин. Одним з основних завдань усіх радянських навчально-виховних закладів було «прищеплення дітям і молоді любові до знань і праці, виховання в них поваги до старших, учителів, батьків, до принципів

соціалістичного співжиття, колективізму, чесності, правдивості, скромності, непримирності до буржуазної ідеології, дармоїдів і порушників громадського порядку, виховання молодого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і народу, в дусі інтернаціоналізму і дружби народів, у дусі безмежної відданості Комуністичній партії і Радянській Батьківщині» [1, с. 50–51].

Теоретико-методологічні настанови нової радянської школи полягали не тільки в засудженні «буржуазних» та «націоналістичних» засад навчально-виховної роботи у школі, яка була характерною для закарпатських шкіл попередніх років, але й у фізичному винищенні всього, що нагадувало про це. Так, 5 грудня 1944 р. вийшло розпорядження уповноваженого Народної Ради Закарпатської України (далі – НРЗУ) у справах освіти І. Керчі «Про Конфіскацію та вилучення всіх іноземних видань зі шкільного інвентаря», у якому, зокрема, зазначалося: «Усі дирекції народних, середніх і фахових шкіл повинні негайно провести ревізію шкільних бібліотек і приміщень та вилучити з них усі шкільні підручники, белетристику і наукову літературу, написані чужими мовами, як і географічні карти й ілюстрації або портрети із часів чужої окупації. Конфіскації та вилученню підлягають: а) всі мадярські та німецькі підручники; б) мадярська та німецька література в оригіналі або перекладі; в) антинародні видання без огляду на те, якою мовою і де вони видавались; г) географічні карти мадярських загарбників-ревізіоністів; д) антидержавні фашистські ілюстрації і плакати; е) портрети мадярських сановників і всіх діячів, що нагадують про чужоземну окупацію Закарпатської України» [10, арк. 7].

Згідно із цим розпорядженням директори всіх шкіл зобов'язані були впродовж семи днів подати своїм шкільним інспекторам звіти із проробленої роботи за п. 1 цього розпорядження та прикріпити до нього список конфіскованої літератури. Щодо останньої, то управителі шкіл все вилучене майно повинні були «замкнути до подальшого розпорядження».

Мета виховання, визначена комуністичною ідеологією, зумовила й відповідний зміст освіти, що відобразилося в уніфікованих навчальних планах, програмах та підручниках. Так, ще у 1933 р. в результаті постанови Центрального комітету всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) «Про підручники для початкової і середньої школи» було затверджено єдину структуру загальноосвітньої школи, стандартизовано навчальні плани, програми, підручники.

І, як зазначають дослідники цього процесу, «в методичному аспекті це рішення було вірним, <...> однак вищезгаданою постановою стабілізацію підмінили стандартизацією» [4, с. 47].

Отже, у перші повоєнні роки радянською владою було знищено всю систему освіти, яка вибудовувалася упродовж століть на засадах європейської педагогічної теорії та практики. Знищивши все (навчальні плани, програми, підручники, посібники), що, на думку партійних ідеологів комунізму, мало буржуазно-націоналістичну спрямованість, а також заславши вчителів, які не поділяли ідей нової влади, у табори, закарпатські школи фактично залишилися не тільки без педагогів, але й без надважливого компонента – змісту освіти.

Архівні джерела зберегли свідчення вчителів, які приїхали зі східних областей УРСР, стосовно стану освіти в закарпатських селах (ці свідчення були у спецдонесеннях Управління Державної безпеки Закарпатської України під грифом «СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»). Далі наводимо витяг зі спецдонесення мовою оригіналу:

«Спецсводка. О недостатках в работе школ Закарпатской Украины

При обработке корреспонденции Ужгородским пунктом цензуры Закарпатской Украины за период с 25 августа по 10 сентября 1945 года выявлено ряд писем, в которых присланные учителя на Закарпатскую Украину жалуются на отсутствие учебников и программ в школах, в результате чего им приходится преподавать по газетным материалам и приобретенному опыту в советских школах. <...>

Наиболее характерные высказывания из писем приводим:

Получ.: БЕЦ В.Н., Кривой Рог

11.IX.45 г. «<...> дорогая сестра. Занятия в школах начали с 3 сентября. Полезного из наших занятий ничего нет, только проводим время. Посещение в школах очень плохое, <...> учебников и тетрадей даже преподаватели не имеют. <...> Как их учить русскому языку, когда они и по-украински не понимают».

Отправит: с. Устчанка, Тячевский округ, НСШ» [5, арк. 1].

На відсутність підручників вказують і місцеві учителі. Так, завуч середньої школи у Великому Бичкові у звіті про роботу початкових класів за перше півріччя 1945–1946 навчального року зазначає, «що нестача книжок, особливо читанок для перших, других і третіх класів, утруднює працю вчителів. Бажано було б, щоб хоч би на двох учнів було по одному підручнику з мови так української, як і російської» [6, арк. 58].

Також не вистачало зошитів та чорнил, що ускладнювало проведення уроків каліграфії.

Тому одним із термінових завдань, що потребувало вирішення для забезпечення навчального процесу в закарпатських школах повоєнного періоду, стало вирішення питання змісту освіти. Так, уже на початку 1945 р. відділом НРЗУ у справах освіти на основі «Вказівок про запровадження навчальних планів і програм шкіл УРСР у школах Закарпатської України в 1945/46 навчальному році» Народного комісаріату освіти УРСР були розроблені і затверджені нові навчальні плани, «відповідно до яких учні мали змогу вперше в історії краю вивчати літературні українську та російську мови» [2, с. 37–38]. Далі наводимо виписки з навчальних планів для шкіл Закарпатської України на 1945–1946 навчальний рік у контексті роботи початкових шкіл з українською/російською та угорською/румунською мовами навчання (у плані є позначення: «Історія», 3 клас 0–2. Цей запис означає, що 0 годин з «Історії» у I півріччі та 2 години – у II півріччі) (див. Таблиці 1 та 2).

Отже, порівнюючи дані Таблиць 1 та 2, можемо підсумувати, що навчальні плани для українських та російських шкіл були надіслані з Радянської України і тому містили в собі складові частини радянської школи, а навчальні плани для угорських та румунських шкіл склалися на місцях, затверджувалися відділом народної освіти Закарпатської України і, відповідно, містили відбиток практики попередніх років щодо складання навчальних планів, зокрема наявність у навчальному плані предмета «Жіночі ручні та домашні роботи», що складає різницю – на 2 години більше – у тижневому навантаженні дівчат починаючи з 2 класу. До речі, в українських/російських школах такого предмета взагалі немає.

Відмінним є те, що діти національних шкіл із 2 класу вивчають і українську, і російську мови, причому кількість годин на вивчення мов однакова. Парадоксальним є той факт, що у 4 класі на вивчення рідної мови передбачено на 1 годину менше, ніж на вивчення української та російської мов. На уроках «Історії», «Географії», «Природознавства» обов'язкову увагу слід було приділити вивченню історії та конституції СРСР, формуванню в учнів знань про нову державу, зокрема стосовно цих предметів в. о. уповноваженого НРЗУ у справах освіти В. Крайняниця зазначає, що «на цих годинах треба пробирати Маніфест I З'їзду делегатів народних комітетів про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, декрети і постанови Народної Ради Закарпатської України з ідейної точки

погляду, читати народні статті з газет «Закарпатська Україна», «Закарпатська правда» і «Молодь Закарпаття» [11, арк. 4].

Для реалізації ленінсько-сталінської національної та мовної політики радянською владою особлива увага приділялася діяльності національних шкіл. Так, Міністром освіти УРСР був виданий Указ «Про стан навчально-виховної роботи у школах УРСР

з неросійською та неукраїнською мовами навчання» від 23 травня 1949 р. № 613 [7, арк. 209–210], яким встановлено, зокрема, що «більшість учителів шкіл із неросійською та неукраїнською мовами навчання, які не мають відповідної освіти, охоплені заочним навчанням на відповідних відділах педучилищ та в учительських інститутах», проте «в роботі шкіл із молдавською і мадярською

Таблиця 1

Навчальний план для початкових шкіл з українською (російською) мовою навчання Закарпатської України 1945–1946 навчальний рік [3, с. 37].

Назва предметів	Кількість годин на тиждень			
	Класи			
	I	II	III	IV
Українська мова*	12	10	9–7	6
Російська мова**	–	3	5	5
Каліграфія	2	2	–	–
Арифметика	7	6	6	6–7
Природознавство	–	–	1	1–2
Географія	–	–	1	3–2
Історія	–	–	0–2	4–3
Військово-фізична підготовка	1	1	2	2
Малювання	1	1	0,5	0,5
Співи	1	1	0,5	0,5
Разом:	24	24	25	28

*У школах з російською мовою навчання – російська мова, російська література

**У школах з українською мовою навчання – українська мова, українська література.

Таблиця 2

Навчальний план для початкових шкіл з угорською (румунською) мовою навчання Закарпатської України 1945–1946 навчальний рік [12, арк. 72].

Назва предметів	Кількість годин на тиждень				
	Класи				
	I	II	III	IV	
Рідна мова	12	7	6–4	3	
Українська мова		3	4	4	
Російська мова		3	4	4	
Каліграфія	2	2			
Арифметика	7	6	6	6–7	
Природознавство			1	1–2	
Географія			1	3–2	
Історія			0–2	3–2	
Фізична підготовка	1	1	2	2	
Малювання	1	1	0,5	0,5	
Співи	1	1	0,5	0,5	
Жіночі ручні та домашні роботи		2	2	2	
Разом:	для хлопців	24	24	25	27
	для дівчат	24	26	27	29

мовами навчання ще й досі є значні недоліки». Зокрема, в Указі йдеться, що в ситуації з учителями молдавських (румунська мова у школах штучно була замінена молдавською мовою з переходом із латиниці на кирилицю аж до 1990 р.) та мадярських шкіл значна їх частина не має педагогічної освіти, а деякі не мають навіть і загальної середньої освіти, що спричиняє низьку якість навчання учнів. Також наголошується, що вчителі не вивчають російської мови, не дбають про підвищення ідейно-теоретичного рівня. Для усунення недоліків, що стосувалися фахового рівня вчителів, цей Указ зобов'язував відділи освіти посилити контроль за підвищенням освітнього рівня вчителів та організувати для них окремі методоб'єднання за спеціальною тематикою, передбачивши вивчення методики навчання окремих предметів.

На підставі Наказу Народного комісара Освіти УРСР «Про вивчення української та російської мов» від 10 грудня 1945 р. № 4778 у закарпатських школах починаючи із другого класу в другому півріччі 1945–1946 навчального року школярам «програмний матеріал з української мови для шкіл із російською мовою навчання і російської мови для шкіл з українською мовою навчання (програми Народного комісаріату освіти УРСР (далі – НКО УРСР), вид. 1945 р.) треба проробити за півріччя» [9, арк. 1–2].

Для оптимального засвоєння навчального матеріалу відділом народної освіти Закарпатської України були розроблені інструктивно-методичні матеріали для вчителів. По суті, це були скорочені варіанти навчальних програм з української та російської мов, які одночасно містили і програмний матеріал, і методичні вказівки щодо його ефективного засвоєння. Ущільнений курс вивчення української та російської мов передбачав упродовж другого півріччя тижневе таке навантаження: 3 години на вивчення граматики та 2 години читання. Так, програмою з «Української мови» передбачалося засвоєння словникового запасу за тематикою «Програми з української мови для шкіл з російською мовою навчання 1945 року» з розділів «Розвиток усної мови» та «Словникова робота». Для навчання грамоти української мови рекомендовано користуватися матеріалами підручника Є. Темченка «Українська мова», зокрема матеріал частини I слід вивчати без скорочень, а матеріал частини II використати для позакласного читання. Граматику української мови рекомендовано вивчати за підручником С. Чавдарова «Українська мова. 1 клас», де є матеріал для усних і письмових вправ із граматики та розвитку мови.

Програма з навчального предмета «Русский язык» також передбачала роботу зі збагачення словникового запасу школярів. Букварна частина підручника («Русский язык для II класса») вивчається в повному обсязі, а матеріал для читання із другої частини підручника – за вибором учителя. Учителям рекомендується для бесід використовувати матеріал із домашнього та шкільного життя, навколишньої природи, широко застосовуючи наочне приладдя, адже «добре організовані уроки з мови мають велику навчально-виховну цінність» [9, арк. 2].

Окрім навчальних планів та програм, новою владою були прийняті міри щодо забезпечення шкіл підручниками. «Ми живемо з вами в такий відповідальний момент, – зазначається в стенограмі наради, присвяченої роботі над піднесенням ідейно-методичної якості підручників з української та російської мов і читанок для початкової школи, – коли культурний рівень нашого народу піднесений на височінь, коли наша більшовицька партія проводить розгорнуту боротьбу за остаточне викорчовування решток капіталізму в свідомості людей і питання ідеологічної роботи набуває надзвичайного значення. <...> Ми повинні забезпечити такий ідеологічний рівень наших підручників, який відповідав би вимогам нової Сталінської п'ятирічки, який піднімав би все вище і вище комуністичну свідомість нашого молодого покоління і направляв його на побудову комуністичного суспільства в нашій країні» [15, арк. 2–3].

Постановою Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП (б)У «Про видання підручників для початкових семирічних і середніх шкіл УРСР» від 24 січня 1946 р. № 95 визначено перелік підручників початкових шкіл на 1946 р. для видання у видавництві «Радянська школа». У документі, окрім підручників для шкіл з українською мовою навчання (всього 28 назв загальним тиражем 6 380 одиниць), тематичним планом видавництва НКО УРСР «Радянська школа» передбачено друк підручників для угорськомовних шкіл (19 назв загальним тиражем 71 000 одиниць) [14, арк. 7–35]. Варто зазначити, що підручники для початкових шкіл з українською та російською мовами друкувалися паралельно. Посібники для національних початкових шкіл з угорською та румунською мовами навчання були укладені за зразком україномовних підручників. При цьому, до прикладу, грубо порушувалися принципи й методика навчання граматики, адже вона суттєво відрізнялася під час вивчення угорської (румунської) мови та української (ро-

сійської) мови. До того ж слід наголосити, що переклади текстів були неякісними.

У перші роки діяльності нової влади на Закарпатській Україні велика увага з боку керівних органів освіти приділялася реалізації виховних парадигм комуністичного суспільства не тільки через зміст навчальних предметів, але й у процесі позаурочної роботи. Зокрема, для попередження неправильної поведінки у всіх школах та громадських місцях, де перебувають діти, були розповсюджені плакати «Правила для учнів», у школах проводилася широкомасштабна робота із засвоєння цих правил [13, арк. 2, 4].

На вдосконалення навчально-виховної роботи в закарпатських школах у 1950 р. спрямовано Наказ Міністра освіти УРСР «Про заходи поліпшення навчально-виховної роботи в школах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей» від 4 березня 1950 р. № 127, у констатувальній частині якого зазначено, що Міністерство освіти УРСР та його місцеві органи, незважаючи на успіхи в будівництві шкіл, охоплення всіх школярів обов'язковим семирічним/восьмирічним навчанням, все-таки «незадовільно опікувало роботу з підвищення ідейно-політичного й фахового рівня вчителів, мало поширювало серед них передовий досвід шкіл УРСР, <...> не здійснювало систематичного державного контролю за роботою шкіл і вчителів та не вживало своєчасно потрібних заходів для виправлення недоліків», а також «багато вчителів не використовують повністю програмний матеріал комуністичного виховання учнів, не ведуть наполегливої більшовицької боротьби із проявами ворожого впливу на дітей, з релігійними забобонами, серед них є такі, що допускають на уроках помилки і перекручують ідеї буржуазно-націоналістичного характеру». Врахувавши ці недоліки, Міністерство освіти УРСР розробило ряд заходів щодо ідейно-політичного впливу як на учителів, так і на формування їх фахової компетентності:

– організація екскурсій по Радянському Союзу (додаток 1 до Наказу), до яких планувалося залучити 144 учителі Закарпаття;

– видання методичної літератури на допомогу вчителям (додаток 2 до Наказу) з орієнтовною тематикою «Про роботу комсомольських та піонерських організацій у школі», «Позакласна робота з учнями», «Робота класного керівника», «Викладання Конституції СРСР та УРСР у школах», «Російська мова і література у школі», «Нове вчення про мову (Збірник матеріалів із вчення Маркса про мову)», «Про роботу вчителя із двома класами»;

– організація курсів перепідготовки педагогічних кадрів (додаток 3 до Наказу), зокрема передбачалося залучити 60 завучів та 360 учителів початкових класів;

– організація завезення підручників до шкіл (додаток 4 до Наказу), зокрема передбачалося завезення до закарпатських шкіл 844 496 примірників українською мовою та 102 520 примірників російською мовою;

– організація завезення зошитів до шкіл (додаток 5 до Наказу) у кількості 6,9 млн. одиниць;

– поповнення шкільних бібліотек (додаток 6 до Наказу) на суму 536 тис. карбованців [8, арк. 106–109].

Отже, незважаючи на ідеологічне перенасичення змісту освіти та за умови реалізації всіх вищезгаданих заходів насамперед згідно з указаним документом, слід було розраховувати на підвищення якості й успішності навчально-виховного процесу.

Висновки із проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити висновок, що процес формування змісту освіти загалом та початкової освіти зокрема у повоєнні роки був достатньо суперечливим і характеризувався повною ліквідацією навчальних планів, програм, підручників, навчальних посібників, які використовувалися в попередні роки; низьким, або взагалі відсутнім, рівнем володіння вчителями українською та російською мовами; необізнаністю вчителів у сфері радянської системи виховання та методики навчання; повним ігноруванням навчальними планами, програмами, підручниками, навчальними посібниками, завезеними з Радянського Союзу, регіональних особливостей Закарпаття (етнічних, мовних, культурних).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гомоннай В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX – XX ст.) / В. Гомоннай. – Ужгород : Закарпаття, 1992. – 286 с.
2. Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. Гомоннай. – К. ; Ужгород : Радянська школа, 1988. – 168 с.
3. Зайченко І. Історія педагогіки : у 2 кн. / І. Зайченко. – К. : ВД «Слово», 2010. – Кн. 2 : Школа, освіта і педагогічна думка в Україні. – 2010. – 1032 с.
4. Кузьменко Н. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників із читання для молодших школярів (1857–1997 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Н. Кузьменко. – К., 1999. – 167 с.
5. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-14. – Оп. 1. – Спр. 624. – Арк. 1.
6. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-14. – Оп. 1. – Спр. 628. – Арк. 78.
7. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 93. – Арк. 539.

8. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-165. – Оп. 2. – Спр. 179. – Арк. 211.
9. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-177. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 195.
10. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-177. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 152.
11. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-177. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 22.
12. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-177. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 165.
13. Державний архів Закарпатської області. – Ф. Р-177. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 13.
14. Центральний державний архів органів влади. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 127. – Арк. 131.
15. Центральний державний архів органів влади. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 252. – Арк. 159.